

Інна Беркещук

Словотвірні інновації з префіксоїдом авто- та їхні когнітивні характеристики

Studia Ukrainica Posnaniensia 3, 19-24

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

СЛОВОТВІРНІ ІННОВАЦІЇ З ПРЕФІКСОЇДОМ АВТО- ТА ЇХНІ КОГНІТИВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

ІННА БЕРКЕЩУК

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
Кам'янець-Подільський — Україна

INNOWACJE SŁOWOTWÓRCZE Z PREFIKSOIDEM AUTO- I ICH KOGNITYWNA CHARAKTERYSTYKA

INNA BERKESZCZUK

Uniwersytet Narodowy im. Iwana Ohijenki w Kamieńcu Podolskim,
Kamieniec Podolski — Ukraina

STRESZCZENIE. W artykule przeanalizowano leksemę rzeczownikową z prefiksoidem „auto-”. Ustalono znaczenie prefiksoida „auto-”, określono grupy tematyczne, na które dzielą się analizowane derywaty. Stwierdzono, iż spośród kognitywnych cech wskazanych innowacji słowotwórczych najsilniej reprezentowane są te, które umożliwiają orientację w otaczającym świecie i adaptację do niego.

WORD-FORMATION INNOVATIONS WITH PREFIXOID AUTO- AND THEIR COGNITIVE CHARACTERISTICS

INNA BERKESHCHUK

Ivan Ohiyenko Kamyanets-Podilskyi National University,
Kamyanets-Podilskyi — Ukraine

ABSTRACT. In the given research the substantive lexical units with the prefixoid AUTO- are investigated. We have specified the meanings of the prefixoid AUTO-, defined the thematic groups of the investigated derivatives. It has been proved that among the cognitive evaluations the most clearly represented are those, which allow getting accustomed and integrated in the outside world.

Сучасна українська мовна практика подає строкату картину тенденцій, способів, засобів поповнення й оновлення лексики, що істотно змінює уявлення про національне “обличчя” української мови. Її відзначає пошук гармонії в розвитку мови, або такого співвідношення питомих й іншомовних ресурсів, що забезпечувало б збереження національної специфіки української номінації, зокрема словотвірної, її типологічних рис, але водночас і відкривало мові шлях до процесів євроінтеграції та глобалізації в різних сферах суспільного життя. Словотвірні ресурси української мови, або ж сукупність усіх засобів, що беруть участь у словотворенні¹, за даними українських словників, переконливо демонструють не лише поповнення, а й розширення сфери дії вже наявних основ і формантів, їхню подальшу семантико-прагматичну й функціонально-стилістичну диференціацію.

¹ І. Ковалик, *Вчення про словотвір*, [в:] його ж, *Вибрані праці*, Івано-Франківськ-Львів 2007, с. 92.

Незаперечним є факт, що в слові акумулюються особливості сприйняття світу, із покоління до покоління передається історичний досвід народу, його генетична пам'ять, життєві цінності. Як зазначає Т. Вендіна, в кожній мові предмети та явища зовнішнього світу можуть бути інтерпретовані або зсередини (через внутрішню форму слова, в якій є семантична мотивованість), або ззовні (через визначення, синтаксичну сполучуваність, дефініції та асоціації). Під час таких процесів людська свідомість не лише дублює за допомогою різноманітних ознак довкілля, в якому ми існуємо, а виділяє в ньому важливі ознаки та властивості, будує узагальнені реальні моделі. Отже, довкілля, в якому існує людина, членується з огляду на категорії цінності. „Словотворення ж відкриває можливості для концептуальної інтерпретації дійсності. Воно дає змогу зрозуміти, які елементи позамовної дійсності та яким способом словотвірною маркуються, чому вони утримуються в пізнанні, хоча вже сам вибір того чи того явища дійсності як об'єкта словотвірної детермінації свідчить про його значимість для носіїв мови. Кольорові, звукові, смакові, функціональні якості та властивості предметів і явищ довкілля актуалізуються лише в тих об'єктах, які входять у сферу пізнавальної та практичної діяльності людини і які є для людини життєвою чи соціальною цінністю” (пер. — І. Б.)². Словотвір дає можливість зрозуміти, які цінності акумулюються у свідомості, які значення вони мають для українців. У використанні словотвірних засобів простежуємо й таку особливість: маркується частіше те, що має позитивну чи негативну оцінку у свідомості народу, те, що є важливим. Адже „саме похідні слова відображають зв'язки між реаліями” (пер. — І. Б.)³.

Людина сприймає довкілля, осмислює об'єкти та фрагменти з огляду на позитив чи негатив — традиційну аксіологічну опозицію. У процесі освоєння довкілля простежуємо дещо нове чи помічаємо вже знайоме, властиве й іншим об'єктам. Так і формується МКС як наслідок пізнання дійсності, а „людина є точкою відліку в аналізі тих чи тих явищ, вона залучена до цього аналізу, визначає його перспективи та кінцеві цілі” (пер. — І. Б.)⁴.

В основокладанні сучасної української мови помітне не лише зростання інвентаря нових основ, а й швидке залучення їх до процесів словотворення, співіснування основ питомих і запозичених, а також тих запозичень, що приходять в українську мову з різних джерел і входять до рядів уже існуючих одиниць, побудованих за словотвірними зразками, що мають еквівалентне з ними семантичне співвідношення компонентів⁵.

Лексика сучасної української мови поповнилась останнім часом великою кількістю нових утворень із префіксоїдом АВТО-. Розглянемо слова із запозиченою основою АВТО- в препозиції, якій відповідає питома основа САМО-, що й конкурує з нею. Це основа-класифікатор, що визначає профіль базового, означуваного компонента складного слова.

У цій розвідці ставимо за мету визначити, як за допомогою словотвірного афікса АВТО- відображені в українському мовленні елементи пізнавальної ді-

² Т. А. Вендіна, *Русская языковая картина мира сквозь призму словообразования*, Москва 1998, с. 8–9.

³ Т. Н. Сидорова, *Когнитивный аспект традиционных проблем словообразования и морфематики*, Архангельск 2012, с. 10.

⁴ Е. С. Кубрякова, *Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигматического анализа)*, [в:] *Язык и наука конца 20 века*, Москва 1995, с. 212.

⁵ Н. Клименко, Є. Карпіловська, Л. Кислюк, *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*, Київ 2008, с. 213.

яльності людини; які семантичні ознаки предметів та явищ докілья актуалізуються в словотвірному акті.

Під когнітивними характеристиками розуміємо спектр оцінок, „які пов’язані з практичною діяльністю людини, її практичними інтересами та щоденними знаннями; їхні основні критерії: фізична чи психологічна користь, виконання певної функції, відповідність визначеному стандарту”⁶.

Це найбільш поширена група характеристик, оскільки за допомогою словотвірних засобів маркується, як правило, все те, що має цінність у духовно-практичній діяльності людини, що містить небезпеку чи загрозу її існуванню, а також те, що дає людині змогу орієнтуватися в довкіллі.

Великий тлумачний словник сучасної української мови подає 4 омонімічних значення авто-⁷, порівн.: авто¹ — перша частина складних слів, що відповідає: 1) слову *автомобільний*, напр.: *автовокзал, автопарк, автоперегони* і т. ін.; 2) слову *автомобіль*, напр.: *автобензовоз, автоаматор, автобудування, автовеломотогонки, автомотоаматор, автопарк, автосалон* і т. ін.; авто² — перша частина складних слів, що відповідає слову *автоматичний* (у 1 знач.), напр.: *автозварювання, автовага, автовідповідач, автогальмо, автодиспетчер, автозавантажувач* і т. ін.; авто³ — перша частина складних слів, що відповідає слову *самохідний*, напр.: *автовагон, автопług* і т. ін.; авто⁴ — перша частина складних слів, що відповідає словам *свій, власний*, або основі *само*, напр.: *автогравюра, автогіпноз* і т. ін. У їхньому складі продовжують зберігати продуктивність запозичені основи, як-от: *автовантажоперевезення, автомоблеперевезення, автовивіз*, а також розвивають продуктивність новочасні запозичення. Іноді такі слова підкреслюють призначення автомобіля (автомобіль як цистерна, цементовоз тощо): *автоцистерна, автоводоцистерна, автотермоцистерна, автоцементовоз*.

Слова з цим компонентом поділяємо на 11 груп, що позначають назви⁸:

- 1) промислових, наукових галузей і вчень: *автогенез, автоматика, автомобілебудування* та ін.;
- 2) установ, організацій: *автобаза, автозавод, автоклуб*;
- 3) приміщень: *автопавільйон, автосалон*;
- 4) транспортних засобів: *автовізок, автосамоскид, автофургон*;
- 5) процесів та явищ: *автоінтоксикація, автомобілізація, автопластика*;
- 6) речовин, матеріалів: *автовакцина, автомутагени*;
- 7) приладів, пристроїв, механізмів: *автоклав, автокран, автоштурман*;
- 8) просторових понять: *автомагістраль, автотраса, автошлях*;
- 9) осіб за родом заняття чи професією: *автобудівник, автоінспектор, автомашиніст*;
- 10) творів мистецтва: *автогравюра, автопортрет*;
- 11) поняття, пов’язані з документами, стилями, словом: *автобіографія, автореферат*.

Поза цією класифікацією виділяють слова: *автогемотерапія* (метод лікування), *автокефалія* (незалежна церква у православ’ї); *автократія* (форма правління); *автотрофи* (організми).

⁶ Н. Д. Арутюнова, *Аксиологія в механізмах життя і мови*, [в:] *Проблеми структурної лінгвістики*, Москва 1984, с. 14.

⁷ *Великий тлумачний словник української мови*, за ред. В. Бусела, Київ-Ірпінь 2009, с. 5.

⁸ І. М. Кочан, *Українська наукова лексика: міжнародні компоненти в термінології*, Навч. посібник, Київ 2013, с. 97–99.

Тематично іменники з основою АВТО- утворюють різні угруповання, оскільки називають автомашини, які використовують для перевезень: *автобензовоз, автоброньовик, автокран, автонавантажувач — автонавантажник, автоцистерна, автопоїзд, авторефрижератор, автофургон*; дороги, пристосовані для їзди автомобілістів: *автодром, автомотодром, автополігон, автобан*; майданчики для випробування автомашин чи показу їх: *автосалон*; змагань: *авторалі, автородео, автомарафон, автомобілізм*. Серед цих іменників простежуємо велику кількість віддієслівних іменників (дієіменників): *автоблокування, автомобілебудування, автоскладання*; назви осіб: *автомобіліст, автомобілістка, автобудівник, автоінспектор* та установ, що їх об'єднують: *автомотоклуб*. Неологізми поповнюють назви осіб (*автозлодій, автоконтрабандист, автопатруль, автоспекулянт*), пристроїв (*автосторож*), опредметнені дії, що частково компенсують відсутність дієслів (*автобізнес, автопаркування, автоперехід, автопослуги, автошоу*). До назв мастил для автомобілів типу *автол* додано найменування фарби (*автоемаль, автокосметика*), пристроїв, використуваних в автомобілях (*автомагнітола*), документів (*автолист*).

Українська мова фіксує чимало запозичених слів, що мають відповідники з питомою основою САМО-: *автогамія — самоzapліднення, самоzapилення; автодидактика — самонавчання; автодидакт — самоук; автоінтоксикація — самоотруєння; автоінфекція — самозараження; автолітографія — самолітографія; авторепродукція — самовідтворення; автосугестія — самонавіювання*.

Серед оцінок-когнітивів найбільш яскраво подані ті, за допомогою яких установлюється логічний зв'язок пізнавальних об'єктів, визначається, що має цінність у духовно-практичній діяльності людини, а також те, що дає змогу орієнтуватися та пристосовуватися в довкіллі.

Серед похідних назв жіночих професій із префіксоїдом АВТО- засвідчено лише 2 лексеми — *автоматниця* та *автомобілістка*. Незначна кількість утворення іменників — назв жіночих осіб за професією чи родом занять — свідчить про те, що більшість осіб, які працюють з технікою, автоматизованою технікою, — чоловіки. А поширення криміногенної діяльності в державі та пошук шляхів виживання в скрутний час спричинило появу дериватів *автозлодій, автоконтрабандист, автоспекулянт*.

Автопілотом називають пристрій для автоматичного керування літаком. У молодіжному середовищі цей іменник має інше значення — здатність контролювати себе в стані сильного алкогольного сп'яніння (*йшов на автопілоті*). Сяняк, забите місце молоді люди називають субстантивом *автограф* ("залишити помітний слід на обличчі")⁹.

Помітне зростання емоційної виразності сучасної української мови, що виявляється в розширенні кола слів з прагматичним ореолом. Їхньою характерною ознакою є переважно соціальна оцінка явищ, подій (позитивна, а частіше негативна), що менше зорієнтована на визначення властивостей і поведінки людей, більше — на окреслення ознак соціального світу й стосунків. Перебудова соціальних взаємин у суспільстві, зміна шкали оцінок, переоцінка цінностей стали тими чинниками, що зумовили зростання емоційно забарвленої лексики в словниковому складі мови, а також активізацію словотворчих засобів, здатних оформляти цю оцінність та емоційність — основ, суфіксів, префіксів. До неї належать назви абстрактних дій, процесів, ознак, а також найменування осіб¹⁰.

⁹ Л. Ставицька, *Короткий словник жаргонної лексики української мови*, Київ 2003, с. 28.

¹⁰ Н. Клименко та ін., *засн. джерело*, с. 241–242.

Утворення великої кількості лексем із префіксоїдом АВТО- зумовлені потребою в позначенні нових явищ науки, техніки, суспільного життя, прагненням до більш точної, виразної характеристики дійової особи в плані її активної перетворювальної діяльності (*автозахоплювач, автошина, автомобіль-тягач, автофакс* та ін.)

Ще один важливий чинник — намагання схарактеризувати об'єкт комунікації (особу) через дії, що виявляють звички, уподобання цієї особи (*автогонщик, автоспортсмен, автомотололюбитель* та ін.).

Існування реального психолінгвістичного механізму, що викристалізувався внаслідок проходження через мовну свідомість великої кількості похідних слів, які прижилися в лексичній системі мови, а отже, і в системі мовних знань, зумовило факт творення слів за певною моделлю.

Наявність у свідомості українців понятійних асоціацій “дія — носій дії”, “дія — прилад, пристрій, пов'язаний з її виконанням”, “характерна дія — характеристика носія цієї дії” спричинила творення іменників *автоматник, автомобілебудівник, автовоз, автоспук, автоскрепер, автосамоскид* та ін.

Унеможлиблюють творення дериватів із префіксоїдом АВТО- незначні структурні та семантичні обмеження на поєднання компонентів словотвірної моделі “АВТО- + твірна основа”, а практично необмежена кількість твірних основ, що можуть залучатися до процесів словотворення в рамках цієї моделі й зумовило творення великої кількості іменників із префіксоїдом АВТО- (близько 300 лексем).

Усі ці чинники в комплексі дають можливість вдаватися не лише до відтворення лексикалізованих похідних одиниць, а й здійснювати відповідні семантичні операції з метою створення аналогічних одиниць завдяки існуванню в нашій свідомості психофізіологічного (асоціативного) механізму. Крім того, вони дають змогу формалізувати наслідок подібної операції за допомогою наявних мовних засобів на основі лінгвістичної компетенції з актуалізацією найбільш продуктивних словотворчих моделей.

Дослідження іменників із префіксоїдом АВТО- показало, що одним із найважливіших чинників, що впливають на розвиток лексичної системи, є тенденція до структурної та семантичної регулярності, тобто аналогії. Як зазначає В. Бялик, вона є „потужним чинником мовної еволюції, оскільки наслідком стає відповідна уніфікація форм”¹¹. Утворюючи нові слова, ми свідомо чи підсвідомо орієнтуємося на чинні лексичні зразки, у свідомості спрацьовує механізм, що ґрунтується на певних словотворчих моделях.

Усі інноваційні процеси в мові так чи так пов'язані з антропогенною активністю, оскільки вони — наслідок образно-асоціативного способу мислення. Аналізовані лексеми стають для людини інструментом пізнання нової дійсності та втіленням її світосприйняття, що є незмінним доказом антропоцентризму мовних інновацій.

Словотворчість незалежної України поповнилася, напр., іменниками¹² *автовчитель* (“людина, яка вчить керувати автомобілем”), *автоб'язниця* (“мілицейський фургон для перевезення в'язнів”), *автогумовик* (“особа — виробник автогуми”), *автокурець* (“той, хто курить в авто”), *автонещастя* (“автомобільне нещастя”), *автономка* (“автономне опалення”), *автостопник* (“особа, яка подорожує автостопом”).

¹¹ В. Д. Бялик, *Генезис лексичних інновацій як результат еволюції мовної норми*. [В:] „Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки” 2007, № 4, с. 169.

¹² А. Нелюба, *Словотворчість незалежної України. 1991–2011. Словник*, Харків 2012, с. 12–16.

Саме в мовній аналогії виявляється творча здатність людини до лінгвокогнітивного моделювання лексичних інновацій, а глибинною причиною виникнення нових слів є пізнавальна діяльність людини та необхідність вироблення адаптаційних механізмів для адекватного відображення нових об'єктів та явищ, що виникають у невпинному процесі ускладнення позамовної дійсності.

Іменники із префіксоїдом АВТО- називають сферу повсякденного життя, що описує феномен прискорення темпу життя сучасної людини, особливості життя ділової людини, зміни, що відбуваються в середовищі сучасного суспільства з урахуванням чинника його розвитку.

Результати цього дослідження відкривають перспективи подальшого вивчення проблем розвитку словотвірної системи в когнітивному аспекті.